

Kisebb közlemények.

Adatok a magyar nyelv szófejtő szótárához.

A M. Tud. Akadémia idei nagygyűlése bemutatott próbadolgozat alapján, a mely magában foglalta az *a* betűn kezdődő magyar szavak eredetét, a magyar nyelv szófejtő (etymologiai) szótárának megírásával alulírottakat bízta meg. A szótár anyagának összeállításakor, az adatok megrostálása és újabb szófejtések felállítására alkalmasával sok olyan részlet megbeszélése válik szükségessé, a melyből a szófejtő szótárban csak az eredmények foglalhatnak helyet. Sok szóról, adatról irodalmunkban eddig kritikai alapon tárgyalt fejtegetés meg sem jelent. Mielőtt az ilyeneket és sok más természetű apróságot a szófejtő szótárba végleg beiktatnánk, tévedések kikerülése végett a róluk írt fejtegetéseket először ebben a rovatban közöljük, s kérjük az igen t. szak-társakat, hogy esetleges tévedéseinket igazítsák helyre.

GOMBOCZ Z. és MELICH J.

1. **Lóránt.** A legrégebb adat e szóra SZIKSZAI FABRICIUS Szójegyzékének 1597. évi kiadásában van, a hol ezt olvashatni (159. l.): «Merenda, Antecenium — Osonna, *lorant*». MOLNÁR ALBERT, a ki SZIKSZAI FABRICIUS Szójegyzékének éppen 1597. évi kiadását dolgozta fel szótára számára, a magyar-latin részben ezt írja: «*Lorant* — Merenda, Antecenium». Mindazok, a kik MOLNÁR szótárának különböző kiadásait használták, említik a szót (vö. SzD., KRESZN.), mert a magyar-latin résznek valamennyi kiadásában megvan. Csak a NySz.-ből maradt ki a *loránt* szó. Az előttem a régibb irodalomból ismert adatok végelemzésben csak egy adatnak vehetők, t. i. SZIKSZAI FABRICIUS adatának. Újabb megerősítő adatok találhatók a Tsz.-ban és a MTsz.-ban. A Tsz.-ból írta ki CzF. a következőt: «*Lóránt* . . . Pápa vidéki szó, s a. m. *ozsonna*». A MTsz.-ban ez van: «*Lóránt* (Pápa vid. Tsz.; *lónárt* Abauj-m. Ploetz 1839): *ozsonna*».

A szó eredetét említi SÁNDOR ISTVÁN (Sokféle XII. 81: «Lóránt. Merenda. Tót. *Olevrant*»), LESCHKA (Elenchus: «*Loránt*, merenda, Vesperbrod ex *olovrant*...»). DANKOVSKY (Lex.: tót *olovrant*), CZUCZOR-FOGARASI (t. *olovrant*).

A tót nyelv különböző nyelvjárásaiban az «uzsonná»-t csakugyan hívják *olevrant*-, *holevrant*- (vö. BERNOLÁK szót.), *olovrant*- (LOOS, JUNGM., ZÁTURECKY, Slov. pořek. szótári rész), *ovrant*-nak (liptói alakv., JUNGM., BANK); hogy azonban mi e szónak az eredete, azt mindeddig nem tudjuk. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a tót és a magyar szó nemcsak jelentésben, hanem eredetében is egy és ugyanaz a szó. Sem a tót szóból a magyar alakot, sem pedig a magyar szóból a tót alakváltozatokat nem lehet elfogadhatóan megmagyarázni. Ép azért minden további fejtegetéstől tartózkodunk, felhívjuk azonban olvasóink figyelmét ez érdekes szóra.

M. J.

2. Patok. Egy kevésbé ismert, s talán már elavult szó eredetéről akarok a következő sorokban értekezni. Ez a szó a *patok*. Nyelvtörténeti adataink a következők:

1) MURMELLIUS 59. l.: «*Talitrum percussio quæ fit digitis complicatis in condylos. Eyn streych der mit gefausterhánt geschit, eyn faustling. ôkôlîel val o ewttes. VI patok*». SZAMOTA kiadásában a *patok* szó nincs magyarázva; a *patok* előtti VI szerintem lat. vel, MAURER M. szerint (Nyr. XXVIII. 112.) valami ismeretlen magyar szó.

2) SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura 1590-ből, 90. l.: «*Talitrum — Homlok on vôt patok*»; ugyanígy az 1593-i (75. l.), 1597-i (102. l.), 1619-i (60. l.), 1630-i (104. l.) kiadásokban is.

3) MOLNÁR ALBERT magyar-latin szótárának valamennyi kiadásában, a PÁPAI-PÁRIZ-féle latin-magyar Dictionariumban is: «*Patok — talitrum*». Ez adat szerintem SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájának 1597. évi kiadásából való.

A MOLNÁR és a PÁPAI-PÁRIZ-féle szótárak latin-magyar részében ez van közölve:

a) MA.: Dict. lat. ung.^{1, 2}, PP., PPB.: Dict. lat. ung.^{1, 2, 3}: «*Talitrum — Fitty, Fittyentes, Vyval valo pattantas*. Az értelmezés egy részét MOLNÁR ALBERT CALEPINUS-ból írta ki, a hol ezt találta: «*Talitrum — Vyial valo pattantas*».

b) MA.: Dict. lat. ung.³: «*Talitrum — Fitty, Fittyentes, Uyval valo pattantas, pitzoc*». A *pitzoc* szó *i*-je a kiadásnak a M. T. Akadémia könyvtárában levő példányában elmosódott, csak a szára látszik s az is halványan; a m. n. múzeumi példányban csak *pizoc*

látható. MOLNÁR ALBERT Dictionariumának 1645. évi kiadásában ez van: «Talitrum — Fitty, Fittyentes, Vyval valo pattantás, *pitroc*», míg az 1708. éviben ez: «Talitrum — Fitty, Fittyentes, Vyval valo pattantás *petroc*».

Mindazok a szótárírók, a kik MOLNÁR ALBERT nyomán dolgoztak, a *pitroc*, *petroc* szót, illetve alakot kihagyták művükből, jeléül annak, hogy a szót, a mely különben csak alakváltozat, nem értették. Hogy mi a MOLNÁR ALBERT *pitroc*-, *petroc*-ja, arra felvilágosítással szolgál COMENIUS: «Janua . . . reserata aurea» című művének 1643. évi kiadása, a hol a 142. lapon ezt olvassuk:

«Colapho seu alapâ cædi, ob quidvis contingit: talitrum jocosum est» = «Arczúl avagy nyakon csapattatni, akár miért-is meg-esik: [történik] az újjal valo fittyvetés [fittyentés, újjal való *pöczkölés*] tréfa dolog».

Ez az idézet, összevetve azzal, hogy *pöczköl*, *pöczköl*, *mög-pöczköl* a népnyelvben ma is jelent «fricskázni»-t, «megfricskázni»-t (vö. MTsz.), kétségtelenné teszi, hogy MOLNÁR ALBERT *pitroc*, *petroc* szava a mai *pöczök*, *pöczök* alakváltozata, a mely «fricská»-t is jelentett.

4) PÁPAI-PÁRIZ, illetve MOLNÁR ALBERT szótáraiból valók BARÓTI SZABÓ DÁVID (vö. Kisdéd Szótár¹: «*patok*, kotty-fitty», u. o. 2. kiadás: «*patok*: kotty-fitt, fitty, fittyentés, újjal való pattantás), KRESZNERICS (idézete MA.-ból és SzD.-ból), KASSAI (idézete PP.-ból és SzD.-ból) és SIMAI KRISTÓF szótára adatai (vö. Végtagokra szedett szótár 64. l.: «*patok*: fricska»).

A *patok* szó előfordulásának e kritikai tárgyalásából az derül ki, hogy valamennyi szótárírónak végső forrása SZIKSZAI FABRICIUS, illetve MURMELLIUS adata. Ez az adat vándorol egyik szótárból a másikba, s CZUCZOR-FOGARASI magyarázó adatai is csak a PÁPAI-PÁRIZÉNAK a körülírása.

Az a kérdés, mi a *patok* szó eredete. Erre nézve három magyarázatot iktathatunk ide.

CZUCZOR-FOGARASI szótára a *patok*-ot a *pattog*, *pattan* igékben levő hangutánzó *pat*- ige-tövből származtatja. Ámde egyetlen egy adatunk sincs, hogy az ilyen hangutánzó gyakorító, illetve mozzanatos igéknek, mint *csattog*: *csattan*, *dobog*: *dobban*, *potyog*: *potytyan*, *rezeg*: *rezzen*, *zörög*: *zörren*, *pufog*; *puffan* stb., alapszavából valaha *-ok*, *-ök* (*-ék*) deverbális névszóképzővel alakult volna csak egy névszó is. Nincs nyelvünkben *dobok, *potyok, *rözök, *zörök, *pufok stb. névszó. S mivel ilyen névszóink nincsenek, helytelen a *patok* szónak *pattog*, *pattan* ige *pat*- alapszavából való származtatása is.

Még kevésbé valószínű DANKOVSKY magyarázata, a ki Lexikoná-

ban ezt írja: «*patok* (patag, *πάταγος* græce) crepitus, talitrum, der schnalzer, nasenstüber». DANKOVSKY egyeztetései érdekében sokszor szándékosan megváltoztatja a magyar szó jelentését. A jelen esetben szerinte a m. *patok* «crepitus, schnalzer» jelentésű is, a mi semmiféle forrásból ki nem mutatható, de a mire DANKOVSKYNAK szüksége volt, hogy a m. *patok*-ot összehozhassa a hangutánzó gör. *πάταγος* szóval (gör. *πάταγος*: Klappern, Rasseln, *παταγέω* klappere, *πατάσσω* schlage, klopfe, PRELLWITZ, EtWb. der griech. Spr.³), a melyhez a magyar szó-nak természetesen semmi köze sincs.

A harmadik magyarázó LESCHKA ISTVÁN, a ki «Elenchus»-ában ezt írja: «*Patok*, talitrum, Nasenstüber, factum est ex slav. *potk*, *potka*, *potek*, quod compositum est ex præp. *pa* vel *po*, et verbo *tknu*, tango attingo, quatenus talitro nasus tangitur vel attingitur». Ezt a magyarázatot írta ki MIKLOSICH is, a ki a *patok* szóról ezt írja: «*patok*: nasenstüber — tót *potka*» (Nyr. XI. 364., Slav. El.: «*potka* slovak. — *patok* s. Nasenstüber»; ugyanígy EtWb.).

Az a nézetem, hogy LESCHKA helyes nyomon járt, a mikor a m. *patok* szót a szláv *potka* szóval hozta össze s rámutatott arra, hogy a szláv szó tulajdonképp összetétel, mégpedig a *po* és a *tka* szavak összetétele (vö. szb. *zatka*, *prítka*). Egy szláv nyelvi *potka* szóból azonban a magyarban nem lett volna *patok*, hanem csak *potka, *patka (vö. magyar népnyelvi *patka*: kacsá MTsz. < szerb *potka*: kacsá), s ezért szükséges, hogy a m. *patok* eredetének helyes megállapításáért bővebben szóljunk a *potka* névszóról.

Az első, a mit a szláv *potka* szóról meg kell jegyeznünk, az, hogy nem tót szó, a mint MIKLOSICH állítja (Slav. El., EtWb., Lex. p.), hanem cseh. A cseh *potka*, *půtka* »anstoss, streit, gefecht, kampf, angriff» jelentésű; hasonló jelentéssel előfordul a *potka* szerb nyelvtörténeti emlékekben is: STEFAN DUŠAN szerb király XIV. századi törvénykönyvében (77. és 82. §§.) *potka*, különböző kézirati variánsokban *potakъ* fordul elő. Ezt a régibb szerb *potka* (értsd *potъka* h.), *potakъ* szót DANČIĆ (vö. Rječnik iz star. srb.) «violatio finium ejusque pretium» szavakkal értelmezi, MIKLOSICH (Lex. p.) pedig «rixa, pugna»-val magyarázza. NOVAKOVIĆ, a DUŠAN-féle törvénykönyv legújabb kiadója azt mondja, hogy a *potka* = «свађа, цуроѳ, бођи, казна за свађу...» (vö. NOVAKOVIĆ 192, 195. l.), azaz civódás, összeütközés, veszekedés, illetve pénzbeli bírság a civódásért, veszekedésért». Ez értelmezésekből következik, hogy a cseh és a szerb *potka* eredetére nézve egy és ugyanaz a szó.

Az egyházi szláv, illetve óbolgár nyelvemlékekben a *potka* szó nem fordul elő; ha előfordulna, szabályosan leírt hangalakja *potъka*

(a szerb *potakъ*-é *potъkъ*) volna. Az a szó azonban, a melyhez a *potъka* etymologiailag tartozik, közönséges a szláv nyelvekben és emlékekben. Ez a szó a közszláv *тъknъti* (stossen, LESKIEN Altbulg. gr.⁴ 118. §. és szómutató; kaj-horv. *teknuti se*: tango, contingo, *teknenje*: tactus НАБД., cs. *tknouti*, tót *tknūt*: illetni stb.), illetve *po* igekötővel *potъknъti* (anstossen, LESKIEN u. o., VONDRÁK, Glag. Cloz. index; dalmát-horv. *potaknuti*: impingere, cs. *potknouti*, tót *potknūt*: botlani stb.) ige.

A *potъka*, *тъknъti*, *potъknъti* tehát etymologiailag összetartozó szavak (vö. MIKLOSICH, EtWb. *tuk*- 2.); az a jelentés, a mely az e szavakban levő gyökérszóhoz tapad, körülbelül «illetés, érintés, ütés».

Közönségesen ismert dolog, hogy a szláv nyelvekben éppúgy megvan a hangváltás (ablaut) útján való szóképzés, mint a többi indogermán nyelvben. A tárgyalt szavakban levő állandó elem: a *тъk* hangváltás útján *tuk*-ká lett. Ugyanaz a hangváltási sor ez, a mely megvan a szláv *dъchnъti* (atmen), **nadъcha* (magy. *nátha*): szláv *duchъ* (hauch, geist: magy. *doh*), szláv *brъsnъti* (törülni): *o-brusъ* (tulajdonkép «törő, kendő»: m. *abrosz*) szavakban. A hangváltási sor mélyfokon *ъ*, középfokon *u*, felsőfokon *u*. A *potъka*, *potъknъti* szavaknak szabályos megfelelője a *tuk*-fok, a mely megvan az óbolg. *istukan* (bálvány, tulajdonkép «kifaragott»: *tukati*: sculpere) névszóban. A *potъkъ*, *potъka* szavak alapján fel lehetne egy szláv **potukъ* főnevet tenni, a melyből a magyar *patok* éppúgy, mint az *abrosz* < *obrus*-ból, szabályosan megmagyarázódnék.

Ámde egy szláv **potuk* szót semmiféle szláv nyelv sem ismer, épp ezért nem is hiszem, hogy a m. *patok* szláv **potuk*-ból eredne. Valószínűtlen az is, hogy a m. *patok* a szerb emlékekben előforduló *potakъ* alapján rekonstruálható **potъkъ*-ból ered, valószínűtlen pedig azért, mert ez az alak is kései eredetű, keletkezése valószínűen analógiás és egyedül álló. Más megfejtéshez kell tehát folyamodnunk.

Ismeretes dolog, hogy a szláv nyelvekben az *ъ*-ból hangzónyújtással (vocaldehnung) *y* lett. Ez a hangváltoztatás a gyakorító igék képzésének közönséges módja (vö. VONDRÁK, AItk. gr. 98. l.). Az óbolgár *dъch-nъ-ti* (atmen), *тъk-nъ-ti* (stossen) igékből *dychati*, *tykati* az iterativum. Ezekből a *dych*-, *tyk*-alakokból főnevek is képződtek; ilyen főnév az *ъ* képzővel a tót *oddych* (= óbolg. **otъdychъ*), a szlovén *tik* (berührung, contact, pfahl, PLETÉRŠNIK = óbolg. **tykъ*), s ilyen a képzővel a tót *týka*.

A szláv nyelvekben mármost van egy *po*+*tykъ* összetett szó,

a melyből nézetem szerint a magy. *patok* ered. Ez a szó a különböző szláv nyelvekben a következőképp fordul elő:

bolg. *potikъ*: pobuždenie. tolček. (DUVERNOIS), *potykъ*: pobuždenie, tolček (GEROV), *potikъ*: le ressort, la mobilité, force impulsive, fig. l'aiguillon (BOGOROV: Blg. fr. reč.) || szlov. *potik*: steckrebe, stupfrebe (és *potika*, PLETERŠNIK) || kisor. *patik* (és *patika*): stock, knüttel, stange, holzstange (ZELECHOWSKI) || lengy. *patyk*, *potyk* (és *patyka*): stöckchen (LINDE).

A kisor. és a lengyel szó eredetileg «ütő dorong, ütő bot» lehetett, s csak azután általában «dorong, bot», a szlovén *potik*-ra vő. szlov. *potikati*: «hineinstecken».

A bolgár *potik*: «pobuždenie, tolček, aiguillon stb.», azaz a szó annyi mint «ütés». S ez a jelentés teljesen ugyanaz, a mi a magyar *patok*-é, a melyről MURMELLIUS szótárában ez van: «talitrum — ököllel való ewttes v(e)l *patok*».

A magyar *patok* és a mai bolg. *potik*, melynek óbolgár alakja *potykъ volna, mind jelentésében, mind pedig hangalakjában egy és ugyanaz a szó. Csak a *patok* hangalakjáról kell még néhány szót mondanom.

Többször kifejtettem, legrészletesebben Magyar Nyelv I. 185, II. 56, hogy ha az átadó nyelvben a kéttagú mélyhangú szavakban *o—i* vagy *a—i* volt a hangzó, akkor legrégebben nyelvünkben is *o—i* vagy *a—i* volt a hangzás. A *Maros*, *Lajos*, *asszony* stb. szavak egykor nyelvünkben *Moris*-nak, *Lois*-nak, *áchszin*-nak hangzottak. Ide tartozik a bolgár *potik*: mai magyar *patok* is. Ha volnának a m. *patok*-ra XI—XII—XIII. századi adataink, akkor a szó magyar emlékekben legrégebben *potik-nak, később *potuk-nak volna írva.

Kimondhatom tehát végeredményül, hogy a m. *patok* a bolg. *potik* (= óbolg. *potykъ*) átvétele, s «ütés» a jelentése.

M. J.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő

FOLYÓIRATOK:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti *Heinrich Gusztáv* főtítkár. Tizenhatodik kötet. 1905. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékbeszédeket, jelentéseket, birálatokat, valamint az értekezések kivonatait (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön czikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kiszemelve belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltaggjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—XV. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 fill.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XXV. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti *Hampel József*.

Czélja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokat a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi cikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 korona; egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. *Pauer Imre* osztály-titkár. Tizennegyedik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti Közlemények. Tizenötödik évfolyam. Szerkeszti *Szilády Áron*, a bizottság előadója.

E negyedenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bocsátatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ára egész évre 10 kor., egyes füzet ára 3 kor.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő.
XXIII. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata. Szerkeszti *König Gyula* osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkálatokat teszi közzé, feltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények. Harminczötödik kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti *Szinnyei József* r. tag.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata a magyarral hason alkotású ural-altaji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földerítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak; továbbá más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik évenként háromszor vagy négyszer. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 6 kor.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Új folyam. 1905. VI. Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának hozzájárulásával a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti dr. *Komáromy András*.

A folyóirat ez új folyama a M. Tud. Akadémia történettudományi bizottságának nemcsak anyagi, hanem jelentékeny szellemi támogatásával is jelenik meg, a mennyiben a bizottság sok nevezetes hazai s a legnevezetesebb külföldi levéltárakból évtizedek óta gyűjtött és másolt magyar vonatkozású forrásanyagát a *Történelmi Tár* rendelkezésére bocsátotta, s ezzel valódi kincsesházat nyitott meg a történetkutatók előtt, melynek kincsei eddig jóformán használatlanul heverték a bizottság kézírattárában.

Egy-egy füzet bolti ára 2 kor., az egész évfolyamé 8 kor.

Megrendelhetők
a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.